

i. Η “Κάθοδος των Τριών Έψιλον εις Αθήνας” revisited

Όπως είδαμε στο προηγούμενο τεύχος, υπήρχε μία φασιστική οργάνωση στον μεσοπόλεμο με παραρτήματα σε τουλάχιστον 30 πόλεις της Ελλάδας¹. Αυτή η οργάνωση απολάμβανε “ανεπίσημον μεν πλην στοργικὴν ενίσχυσιν εκ μέρους των αρχών και ορισμένων στρατιωτικών παραγόντων²” και επίσης λάμβανε “διάφορα κονδύλια” από “τον Δήμο Θεσσαλονίκης, το υπουργείο Προνοίας και τις τράπεζες Εθνική και Εκδοτική³”. Αυτή η οργάνωση και συνεπώς οι οικονομικοί υποστηρικτές της, το 1931 είχε πραγματοποιήσει βίαιη επίθεση εναντίον των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, τους είχε κάψει τα σπίτια και είχε δολοφονήσει αρκετούς.

Δύο χρόνια μετά τον εμπρησμό του Εβραϊκού συνοικισμού Κάμπελ, αυτή η οργάνωση ήταν οργανωτικά και πολιτικά σε θέση να κατεβάσει τρεις χιλιάδες ένστολους φασίστες στην Αθήνα με το τραίνο. Αυτή η “οργανωτική και πολιτική” δυνατότητα δεν ήταν παίξε γέλασε. Και μόνο η μετακίνηση θα πρέπει να αποτελούσε τεράστιο έξοδο και να απαιτούσε τεράστια οργάνωση, αρκεί να λάβει κανείς υπ’ όψη ότι το ταξίδι με το τραίνο διαρκούσε 24 ώρες. Οι στολές, τα κράνη και οι σημαίες για τρεις χιλιάδες φασίστες είχαν κι αυτά το κόστος τους: “Η αξία λαβάρου πλήρους στοιχίζει 850 δραχμάς με χάλκινον σταυρόν επί του κοντού”, διαβάζουμε σε ανακοίνωση της οργάνωσης, ενώ τα κράνη και τα υποκάμισα των τριών χιλιάδων φασιστών ήταν ήδη “παρά της οργανώσεως χορηγηθησόμενα”, προφανώς με την εγγραφή κάθε νέου μέλους⁴.

Αλλά οι πάσης φύσεως “οικονομικά δυσχέρειαι” αυτού του μεγάλου εγχειρήματος “παρεκάμφθησαν κατά μέγα μέρος χάρις εις τους ενθουσιώντας δημοτικούς συμβούλους της Θεσσαλονίκης” και “με την υποστήριξιν εντίμων μελών της κυβερνήσεως⁵”. Αν πιστέψουμε τις εφημερίδες της εποχής, με την άφιξη των τριών Έψιλον η Αθήνα μετατράπηκε σε πεδίο μάχης μεταξύ των φασιστών και των αντισυγκεντρώσεων που είχε κανονίσει το ΚΚΕ: οι νεκροί κομμουνιστές ήταν τουλάχιστον δύο, τα επεισόδια με “ανταλλαγή πυροβολισμών” ήταν τρία ή τέσσερα, τα επεισόδια με απλούς ξυλοδαρμούς ήταν αμέτρητα, οι προληπτικές συλλήψεις κομμουνιστών ήταν διακόσιες, οι συλλήψεις επί τω έργω πάνω από τριάντα, οι καταδικασθέντες σε φυλάκιση γύρω στους δέκα.

Κι έτσι όλοι μπόρεσαν να είναι παρόντες στο μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη στις 26 Ιούνη του 1933: Ο Ιωάννης Ράλλης, υπουργός εσωτερικών της κυβέρνησης και μελλοντικός κατοχικός πρωθυπουργός, Ο Στυλιανός Γονατάς, διοικητής Μακεδονίας επί εμπρησμού του Κάμπελ και νυν πρόεδρος της γερούσιας, Ο Αναστάσιος Νταλίτης, βου-

Σπουδές στο γαλανόμαυρο

φασίστες και παρακρατικοί στην κοιτίδα της δημοκρατίας

Ο ελληνικός φασισμός στον μεσοπόλεμο

Μια απλή περίπλοκη υπόθεση

λευτής του λαϊκού κόμματος στην εθνικά ευαίσθητη περιοχή της Φλώρινας, μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου της “ΕΕΕ” και διοικητής της “Καθόδου⁶”. Επίσης “πλήθος βουλευτών”, το Πρότυπο Τάγμα Ευζώνων, “άπαντες οι επιτελείς του Α’ Σώματος Στρατού εν μεγάλη στολή”, τέσσερις φιλαρμονικές διαφόρων δήμων της Ελλάδας, δεκάδες στεφάνια από άλλους δήμους, η “Εθνική Παμφοιτητική Ένωσις” της Θεσσαλονίκης (με τη δική της συμμετοχή στον εμπρησμό του Κάμπελ) και τρεις χιλιάδες φασίστες ένστολοι και ένοπλοι⁷.

Αυτό το φλογερό μείγμα λυσσασμένου εθνικισμού, ελληνικού κράτους, κυρίαρχων κομμάτων, οικονομικών παραγόντων του τόπου και εθνικά ευαίσθητων βουλευτών που για τρεις ημέρες παρέλασε ένοπλο στην πρωτεύουσα έχει σήμερα παραγραφεί από την ιστορία σαν μικρής σημασίας επιμέρους επεισόδιο⁸. Κι όμως, έπειτα από αυτή τη σύντομη υπενθύμιση των προηγούμενων, μπορούμε να αναρωτηθούμε: ήταν λοιπόν η κάθοδος των τριών Έψιλον στην Αθήνα μικρής σημασίας; Ούτε κατά διάνοια για τους συντρόφους των νεκρών και συλληφθέντων κομμουνιστών εκείνων των δύο ημερών! Ούτε για αστείο για τους Εβραίους, των οποίων τα σπίτια είχαν καεί και οι γείτονες δολοφονηθεί δυο χρόνια πριν, από τους ίδιους ανθρώπους που τώρα χαριεντίζονταν εθνικά με το κράτος κάτω από τον καυτό ήλιο της πλατείας Συντάγματος!

Με λίγα λόγια, στις 26 Ιουνίου του 1933, Εβραίοι και κομμουνιστές εργάτες έλαβαν ένα σκληρότατο μήνυμα σχετικά με την χαμηλή αξία της ζωής τους. Μήνυμα ισχυρό και επαληθευμένο από την ιστορία: τρία χρόνια αργότερα οι κομμουνιστές εργάτες θα μακελευόνταν μια τελευταία φορά σε διαδήλωση και θα άρχιζαν να επανδρώνουν τις φυλακές και τις εξορίες του μεταξικού καθεστώτος. Και δέκα χρόνια αργότερα, το 1943, οι ίδιοι Εβραίοι που το 1933 έβλεπαν τον εμπρησμό του Κάμπελ να νομιμοποιείται με κρατική βούλα στην πλατεία Συντάγματος, θα τελείωναν τις μέρες τους στους φούρνους των στρατοπέδων συγκέντρωσης. Η ειρωνεία της ιστορίας έχει εξασφαλίσει πως κανείς στο μέλλον δεν θα μπορούσε να θεωρήσει τα δύο γεγονότα άσχετα: *πρωθυπουργός του ελληνικού κράτους το 1943 ήταν ο ίδιος άνθρωπος που το 1933 υποδεχόταν μετά βαΐων και κλάδων τους εμπρηστές του Κάμπελ στην πρωτεύουσα.*

Ως γνωστόν βέβαια, αμέσως μετά τα τρία Έψιλον παρήκμασαν. Κι αν κάναμε αυτή τη σύντομη επανάληψη προηγούμενων είναι γιατί μας φαίνεται πως θέτει ένα ερώτημα γενικότερης σημασίας: *Αν όντως η ιστορική συγκυρία του ελληνικού μεσοπολέμου οδήγησε στην γοργή ανάπτυξη μιας πανελληνίας δολοφονικής φασιστικής οργάνωσης με χιλιάδες μέλη και ισχυρές κρατικές διασυνδέσεις, τι απέγιναν μετά την παρακμή αυτής της οργάνωσης οι κοινωνικές τάσεις που έθρεφαν το δυναμικό της;* Γιατί βέβαια οι κοινωνικές διεργασίες που παράγουν χιλιάδες φασίστες έτοιμους να κατέβουν στην Αθήνα πυροβολώντας τους εχθρούς του έθνους, δεν σταματούν επειδή μία οργάνωση παρήκμασε, ή έπεσε σε κρατική δυσμένεια!

Εμείς από την άλλη λέμε ότι θα πρέπει να απαντήσουμε αναγνωρίζοντας στα μεσοπολεμικά Τρία Έψιλον το πρόσόν της *ιστορικής επικαιρότητας*. Η περίοδος για την οποία μιλάμε είναι ο μεσοπόλεμος. Και ο φασισμός ήταν επίκαιρος παντού. Ακόμη και στην κοιτίδα της δημοκρατίας.

Ειδικά στην κοιτίδα της δημοκρατίας, όπως υποστηρίζουμε σε κάθε τεύχος.

Η ΕΕΕ και η “κάθοδος εις Αθήνας”

Σχεδόν φυσιολογικοί... Σημαντικά μέλη των τριών Έψιλον επιδεικνύουν τι σημαίνει “χαλυβδόκρανος”. Με το μουστάκι ο αρχηγός της οργάνωσης τουλάχιστον μέχρι το 1934 Γεώργιος Κοσμίδης, γνωστός έμπορος της Θεσσαλονίκης.

Η “Καθημερινή” 26/6/1933 υμνεί τα κατορθώματα των τριών Έψιλον. Δεξιά η εορτή του “Λυκείου Ελληνίδων”, το βράδυ της ίδια Κυριακής στο Καλλιμάρμαρο. Την αφήσαμε γιατί το “Λύκειο Ελληνίδων” συμμετείχε στο Πρώτο Συνέδριο Εθνικιστικών Οργανώσεων, γιατί στη γιορτή του Καλλιμάρμαρου κατέληξαν τα μέλη των τριών Έψιλον μετά τη μεγαλειώδη μεσημεριανή παρέλαση και γιατί τα μέλη του “Λυκείου Ελληνίδων” συνήθιζαν να ντύνονται αρχαίοι, συνήθεια που όπως και να ‘χει μας είναι κάπως οικεία πολιτισμικά.

ii. Το Πρώτο Συνέδριο Εθνικιστικών Οργανώσεων (1934)

Αν λοιπόν είναι σήμερα δυνατόν τα τρία Έψιλον να θεωρούνται γραφικά ή επουσιώδη για την ελληνική ιστορία, η εκτίμηση σχετικά με τις υπόλοιπες φασιστικές οργανώσεις της εποχής είναι πολύ χειρότερη. Σύμφωνα με την επίσημη ιστοριογραφία, τέτοιο πράγμα πολύ απλά δεν υπήρχε! Από την άλλη, η κατάσταση των φασιστικών οργανώσεων του μεσοπολέμου, στην πλειοψηφία των περιπτώσεων δικαιολογεί την υποτίμησή τους. Τι αξίζει άραγε να ξέρει κανείς για την “Ένωση Ελλήνων Φασιστών” του Θεόδωρου Υψηλάντη, ή για τη “Σιδηρά Ειρήνη” του απόστρατου συνταγματάρχη και κινηματία Νικόλαου Νικλάμπα; Πολυπληθείς όσο δεν παίρνει άλλο, πολλές φορές θνησιγενείς ή αδρανείς, με παρόμοια ονόματα, μικρό αριθμό μελών, πολλές φορές με ασήμαντη ηγεσία⁹, με άγνωστη παρουσία στο δρόμο, οι φασιστικές οργανώσεις του μεσοπολέμου είναι εύκολο να θεωρηθούν ασήμαντες, ή τουλάχιστον πολύ ασήμαντες για να κάνει κανείς τον κόπο που απαιτείται προκειμένου να βγάλει άκρη από το μπλεγμένο κουβάρι τους.

Αν από την άλλη προσπαθήσει κανείς (προφανώς εκ πληθώρας διανοητικών ανωμαλιών ορμώμενος) να ξεμπλέξει αυτό το κουβάρι, κάποια στιγμή θα είναι σε θέση να ξεχωρίσει την ήρα από το στάρι. Εμείς για παράδειγμα, που κάναμε λίγη δουλειά για το θέμα, είμαστε σε θέση να υποστηρίξουμε πως δεν ήταν όλες οι οργανώσεις του μεσοπολέμου πολιτικά ασήμαντες. Ή μάλλον συμβαίνει κάτι πιο περίπλοκο: Οργανώσεις που στην εποχή τους μπορεί να φάνταζαν ασήμαντες ή περιθωριακές, από τη μια είχαν στο δυναμικό τους μέλη που διέπρεψαν αργότερα από διάφορα μετερίζια του ελληνικού κράτους και από την άλλη έπαιξαν ρόλο προάγγελου και προπαρασκευαστή σημαντικών στιγμών της ελληνικής ιστορίας.

Ας πάρουμε για παράδειγμα τον “Εθνικό Παμφοιτητικό Σύλλογο” με ημερομηνία ίδρυσης 1929. Η σχέση του με την “Εθνική Παμφοιτητική Ένωση” που βρίσκουμε να συμμετέχει στον εμπρησμό του Κάμπελ και στην κάθοδο της ΕΕΕ στην Αθήνα είναι μάλλον βέβαιη και μπορούμε να πούμε πως πρόκειται για οργανωμένη φασιστική οργάνωση στο εσωτερικό των ελληνικών πανεπιστημίων. Αν περιοριστούμε στην ίδια την οργάνωση, η σημαντικότερη πρωτοβουλία που θα βρούμε στο ενεργητικό της είναι το κάλεσμα του “Πρώτου Συνεδρίου Εθνικιστικών Οργανώσεων” που έλαβε χώρα το 1934. Στο δυναμικό της οργάνωσης από την άλλη, βρίσκουμε τον Αλέξανδρο Κανελλόπουλο. Εκτός από οργανωτής των εθνικιστών φοιτητών, ο Κανελλόπουλος ήταν γόνος της γνωστής οικογένειας βιομηχάνων (λιπάσματα) και αργότερα διετέλεσε πολιτικός επίτροπος της Εθνικής Οργάνωσης Νεολαίας του Μεταξά. Η ΕΟΝ, όμως, δεν ήταν διόλου περιθωριακή οργάνωση· αντιθέτως ήταν μια οργάνωση η συμμετοχή στην οποία α-

Πάλι Καθημερινή
26/6/1933 με σπάνια
φωτογραφία Άλκιμου,
μέλους δηλαδή της
νεολαίας των τριών
Έψιλον, λίγο πριν πάθει
πλίσιασ. Προσέξτε τη
στολή...

Ων! Ο Ιωάννης Μεταξάς παρακολουθεί εκδήλωση της ΕΟΝ μαζί με τον Αλέξανδρο Κανελλόπουλο, γόνο της γνωστής οικογένειας βιομηχάνων, αρχηγό της μεσοπολεμικής “Εθνικής Παμφοιτητικής Ένωσης” και πολιτικό αρχηγό της ΕΟΝ. Προσέξτε την ομοιότητα των στολών της ΕΟΝ και των Άλκιμων της ΕΕΕ.

ποτέλεσε βασική εμπειρία για την πλειοψηφία της ελληνικής νεολαίας του μεσοπολέμου. Προφανώς, ένας γόνος σημαντικών βιομηχάνων που στον μεσοπόλεμο συμμετέχει σε μια εθνικιστική οργάνωση και καταλήγει αρχηγός της σημαντικότερης νεολαιίστικης οργάνωσης στην ιστορία της Ελλάδας (μέχρι βέβαια την εμφάνιση της ΕΠΟΝ), όλο και κάτι θα ‘χει να μας μάθει.

Ας γυρίσουμε λοιπόν πιο προσεκτικά στο Πρώτο Συνέδριο Εθνικιστικών Οργανώσεων. Αυτό το συνέδριο έλαβε χώρα τον Οκτώβριο του 1934 με κάλεσμα του “Εθνικού Παμφοιτητικού Συλλόγου”. Στόχος του συνεδρίου ήταν η εθνικιστική απάντηση στο Παλλαϊκό Μέτωπο που προσπαθούσε τότε να στήσει το ΚΚΕ ακολουθώντας τις κατευθύνσεις της διεθνούς. Και όντως, το συνέδριο κατέληξε στη σύσταση ενός “Εθνικού Μετώπου”. Μπορεί για τα έργα και τις ημέρες αυτού του “Εθνικού Μετώπου” να μας διαφεύγουν διάφορα που πρέπει να ανακαλύψουμε. Ξέρουμε όμως πως η ίδρυσή του δεν πέρασε απαρατήρητη. Η “Εστία” για παράδειγμα, έγραφε σχετικά:

Ημπορεί, βεβαίως, μία νεανική και φοιτητική οργάνωση να μη συγκεντρώνει εις τους κόλπους της όλα τα απαιτούμενα στοιχεία δια την επιτυχίαν μιας τόσοσ μεγάλης και τόσοσ δυσχερούς προσπάθειας. Αλλά... κατά τα τελευταία δύο ή τρία έτη είδομεν την νεανικήν αυτήν οργάνωσιν να εκδηλώνη την αναζωογονιθείσαν Εθνικήν συνείδησιν της Νεολαίας, να αντιμετωπίζη θαρραλέως την λύσσαν των κομμουνιστικών στοιχείων... Όταν λοιπόν η Πατριωτική Νεολαία εκδηλώνει τας ανησυχίας της δια την Ελλάδα... οφείλομεν να σπεύσωμεν εις βοήθειάν της, να της δώσωμεν τας ορθάς κατευθύνσεις, να την θέσωμεν εις επαφήν με τα στοιχεία και τας οργανώσεις εκείνας που ημπορούν να εξασφαλίσουν την επιτυχίαν. Άλλως δεν κάνομεν τίποτε άλλο παρά να ενισχύωμεν το απειλητικώς ορθούμενον ενιαίον αντεθνικόν μέτωπον.

Ο αρθρογράφος της “Εστίας” ήταν σίγουρα γνώστης των σχετικών ζητημάτων¹⁰. Αν τον πιστέψουμε λοιπόν, μπορούμε να υποπτευθούμε πως ο Εθνικός Παμφοιτητικός Σύλλογος δεν ήταν καθόλου αδρανής· διέθετε μια κάποιοι είδους παρακρατική δράση μεσαίας κλίμακας που, αν και δεν μπορούσε να συγκριθεί με του ΚΚΕ, πρέπει να ήταν ενοχλητική. Το κύριο πάντως που πρέπει να καταλάβουμε από το απόσπασμα, είναι ότι το Συνέδριο είχε ισχυρούς φίλους που το παρακολουθούσαν με ενδιαφέρον. Είναι σημαντικό ότι στο συνέδριο (προφανώς έπειτα από απόφαση “των φίλων”) μαζεύτηκαν εκείνα τα “στοιχεία και οι οργανώσεις” που “ημπορούσαν να εξασφαλίσουν την επιτυχίαν” και όχι άλλα που προφανώς “δεν ημπορούσαν”. Μέσα από τις 23 οργανώσεις που έλαβαν μέρος στο Πρώτο Εθνικιστικό Συνέδριο, εκτός βέβαια από τον “Εθνικό Παμφοιτητικό Σύλλογο” του Κανελλόπουλου, ξεχωρίζουν:

α) Η “Οργάνωση Εθνικοφρόνων Σοσιαλιστών, Τρίαινα”. Η Τρίαινα ήταν διάσπαση της Οργάνωσης Ελλήνων Εθνικιστών του Αλέξανδρου Γιάνναρου, εκδότη των εφημερίδων “Εσπερινή” και “Πρωία” και ανθρώπου που φημολογούνταν πως είχε κάνει τα λεφτά του ως πράκτορας των Γερμανών στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η διάσπαση είχε αφορμή την απόφαση του Γιάνναρου να κατέβει στις εκλογές μαζί με το Λαϊκό Κόμμα και στους αποχωρήσαντες περιλαμβάνονταν σημαντικά στελέχη, όπως ο Ιωάννης Βουγιουκλάκης, πατέρας της Αλίκης και αργότερα κατοχικός νομάρχης Αρκαδίας που εκτελέστηκε από τον ΕΛΑΣ¹¹. Παρότι ο Γιάνναρος είχε προχωρήσει στην ίδρυση νέας οργάνωσης (“Οργάνωση Μελανοχιτώνων”), δεν καλέστηκε στο συνέδριο.

Η “Τρίαινα” από την άλλη, που προτιμήθηκε από τους διοργανωτές, είχε στο δυναμικό της προσωπικότητες ό-

Και ξανά ωπ! “Ο Γερμανικός εθνικοσοσιαλισμός: Μάθημα υπό του αρχηγού των Γερμανών εθνικοσοσιαλιστών κ. Αδόλφου Χίτλερ”. Η “Βραδυνή”, 20/1/1933 μας δείχνει το είδος των ιδεών που κυκλοφορούσαν σχετικά με τον Αδόλφο Χίτλερ την εποχή της “Καθόδου εις Αθήνας”. Για τη στολή μην τα ξαναλέμε.

Προκέρυξεν των τριών Έψιλον για τις δημοτικές εκλογές του 1934 στη Θεσσαλονίκη. Το “Ελλάς Ξύπνα” ήταν το βασικό σύνθημα της “Καθόδου εις Αθήνας”. Αλλά τελικά φαίνεται πως ένα πιασάρικο σύνθημα δεν είναι αρκετό και ο Κ. Βορτσσελάς έλαβε 798 σταυρούς, ενώ για να εκλεγεί χρειαζόταν λίγο πάνω από 16.084· τόσους πήρε ο υποψήφιος του Λαϊκού Κόμματος. Εν τω μεταξύ η οργάνωση είχε φάει διάσπαση γύρω ακριβώς από αυτό το θέμα· οι αποχωρήσαντες ψήφισαν Φιλελεύθερους δαγκωτό, έτσι για να μη λείει κανείς ότι όλα τα κακά προέρχονται από “τη δε-Ειά”.

πως ο Ιάκωβος Διαμαντόπουλος, που χρημάτισε αντιπρόεδρος της βουλής το 1964 με κυβέρνηση Γεώργιου Παπανδρέου, ο Πέτρος Στεριώτης, πρώην αρχηγός της νεολαίας Γιάνναρου, εκδότης της εφημερίδας "Εθνικοσοσιαλιστής" της οργάνωσης και μετέπειτα πρόεδρος ΑΣΟΕΕ (1975-6) και διοικητής της ΕΤΒΑ (στη μεταπολίτευση) και ο Γεώργιος Τσόχας, πρώην Δήμαρχος Αθηναίων.

β) Η εμβληματική "Εθνική Ένωση Ελλάς". Μόλις ένα χρόνο μετά την "Καθόδου εις Αθήνας" και ελάχιστα μετά την απόφαση αυτόνομης καθόδου στις εκλογές, η οργάνωση βρισκόταν ήδη σε διαδικασία διάλυσης, κατάσταση εμφανής από το γεγονός ότι στο συνέδριο δεν συμμετείχε ολόκληρη η οργάνωση, αλλά μόνο μεμονωμένα παραρτήματα. Επίσης από το γεγονός ότι ως αρχηγός των οργανώσεων του 1934 δεν αναφέρεται ο Γεώργιος Κοσμίδης του '33, αλλά ο Δημήτρης Σφαέλος και φυσικά οι αρχηγοί των παραρτημάτων που καλέστηκαν. Τέλος, από το γεγονός ότι η κυρίαρχη οργάνωση από εκείνες που καλέστηκαν ήταν επίσης από τη Θεσσαλονίκη, είχε ισχυρές άκρες στο κράτος και λεγόταν ΟΕΚΚ:

γ) Η "Οργάνωση Εθνικού Κυρίαρχου Κράτους". Φαίνεται πως η ΟΕΚΚ ήταν η σημαντικότερη από τις φασιστικές οργανώσεις που κινούνταν στην Ελλάδα λίγα χρόνια πριν από την δικτατορία του Μεταξά. Τα στελέχη της δεν ήταν άγνωστα την εποχή του συνεδρίου και αργότερα στελέχωναν καίριες θέσεις του ελληνικού κράτους. Αρχηγός της οργάνωσης ήταν ο Θ. Σκυλακάκης, γερμανόφιλος, εθνικοσοσιαλιστής, πρώτος υπουργός εσωτερικών του Μεταξά και ο μοναδικός άνθρωπος που μπορούσε να αμφισβητήσει την παντοδυναμία του Μεταξά τα πρώτα χρόνια του πραξικοπήματος¹². Στα λοιπά στελέχη βρίσκουμε τον παλιό γνωστό μας Γεώργιο Φεσσόπουλο, πρώτο διοικητή των ελληνικών μουσικών υπηρεσιών και επί Μεταξά αρχηγό της "Υπηρεσίας Αμύνης του Κράτους"¹³. Επίσης την Σίτσα Καραϊσκάκη. Η Σίτσα Καραϊσκάκη, εκτός που δήλωνε απόγονος του γνωστού Καραϊσκάκη, ήταν κάτοχος διδακτορικού στη φιλοσοφία από το πανεπιστήμιο του Μονάχου και λέγεται πως πριν έρθει στην Ελλάδα είχε διατελέσει σύμβουλος του υπουργείου προπαγάνδας του Γκαίμπελς. Στη δικτατορία της 4ης Αυγούστου η Σίτσα στελέχωσε το περιοδικό "Νεολαία" της ΕΟΝ, ενώ ακόμη αργότερα στελέχωσε το κατοχικό ραδιόφωνο μέχρι την αποχώρηση των γερμανικών στρατευμάτων από τη χώρα. Στους λοιπούς συμμετέχοντες διακρίνονται οι Ευάγγελος Κυριάκης, εξέχων δικηγόρος της εποχής και επί κατοχής εκδότης των εφημερίδων "Ευρωπαϊκή Ηχώ" και "Νέα Ευρώπη", αλλά και ο Νικόλαος Κουρκουλάκης, μετέπειτα διοικητής του Τάγματος Ασφαλείας Πατρών. Η οργάνωση εξέδιδε την εφημερίδα "Κράτος" η συνωνυμία της οποίας με το θεωρητικό όργανο του μεταξικού καθεστώτος ("Νέο Κράτος") δεν ήταν τυχαία: πίσω και από τις δύο εκδόσεις βρισκόταν ο Σκυλακάκης ως ιδίων νους και ο Κυριάκης ως γραφιάς¹⁴.

Ας ξεχάσουμε όμως τα ονόματα και ας κρατήσουμε ότι το Πρώτο Συνέδριο Εθνικιστικών Οργανώσεων έβριθε από μελλοντικά στελέχη της μεταξικής δικτατορίας, σημαντικούς μελλοντικούς παράγοντες του ελληνικού δωσιλογισμού, μελλοντικούς υπουργούς, διοικητές τραπεζών της μεταπολίτευσης, ήταν σαν να λέμε ένα σημαντικό και δραστήριο κομμάτι της γερμανόφιλης πολιτικής ελίτ.

Πολύ σημαντικότερο όμως είναι ότι στην ίδια περίοδο μπορούμε να εντοπίσουμε και ορισμένες κοινωνικές τάσεις που λίγο αργότερα θα γίνονταν κυρίαρχες. Οι Άλκιμοι της ΕΕΕ, τα παιδάκια με τις στολές που λιποθυμούσαν πειθαρχημένα κάτω από τον ήλιο της πλατείας Συντάγματος τον Ιούνη του '33¹⁵, υπήρξαν προάγγελοι και φυσικά τα πρώτα μέλη μιας πολύ ευρύτερης κίνησης φασιστικής οργάνωσης της νεολαίας. Η Εθνική Παμφοιτητική Ένωση επίσης, μπορεί το 1934 να ήταν απλά μια ομάδα φασιστών φοιτητών με υψηλούς φίλους. Δύο χρόνια μετά όμως, τα μέλη της οργάνωναν κάψιμο "κομμουνιστικών βιβλίων" στον Πειραιά με δημόσιο κάλεσμα και κρατική έγκριση¹⁶. Επίσης υπήρξαν τα πρώτα και για αρκετό καιρό τα μοναδικά μέλη της ΕΟΝ ενώ ο αρχηγός της οργάνωσης με απολύτως ομαλό τρόπο έγινε αρχηγός της ΕΟΝ.

Με λίγα λόγια, αυτό που κινούνταν πίσω από το συνέδριο ήταν ο Ελληνικός φασισμός που ξεπερνούσε τη γραφικότητά του, ξεχώριζε τους σημαντικούς από τους ασήμαντους, ανίχνευε τις συμμαχίες του και ετοιμαζόταν να γίνει ελληνικό κράτος. Το είδος του ελληνικού κράτους που απαιτούνταν για τους δύσκολους καιρούς που έρχονταν. Όπως έγραφε ο Μεταξάς στο ημερολόγιό του, "κράτος αντικομμουνιστικό, κράτος αντικοινοβουλευτικό, κράτος ολοκληρωτικό, κράτος με βάση αγροτική και εργατική και κατά συνέπεια αντιπλουτοκρατικό"¹⁷. Ή όπως λέμε εμείς, κράτος βαθιά φασιστικό, το ελληνικό κράτος καθ' οδόν προς τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και τη μαζική εξόντωση του προλεταριάτου. Παρακολουθώντας το Πρώτο Συνέδριο Φασιστικών Οργανώσεων παρακολουθούμε ένα κομμάτι της δημιουργίας αυτού του κράτους.

Παραπάνω ρωτούσαμε: Ναι μεν τα τρία Έψιλον παρήκμασαν γοργά, τι απέγινε όμως η κοινωνική βάση της γοργής τους ανόδου; Πως εκτιμήθηκε η προφανής χρησιμότητα και λειτουργικότητα της "Καθόδου εν Αθήνας" και πως προωθήθηκε το κοινωνικό της δυναμικό; Νομίζουμε πως η απάντηση έχει ήδη δοθεί. Οι Άλκιμοι της ΕΕΕ και οι φοιτητές της "Παμφοιτητικής" προαναγγέλου τη μαζική, ενίοτε υποχρεωτική οργάνωση της "εθνικής νεολαίας" υπό την αιγίδα του κράτους... η συμμαχία με τη Γερμανία που προωθούσε ο Σκυλακάκης, η ένοπλη αντιπαράθεση με τους κομμουνιστές κατά τη διάρκεια της "Καθόδου" προαναγγέλου τις κατοχικές κυβερνήσεις και τα τάγματα ασφαλείας... Καλές ιδέες όλα τους, από εκείνες τις ιδέες που μένουν απλά ιδέες μέχρι η ιστορία να τους χαρίσει επικαιρότητα και να τις κάνει κυρίαρχες πρακτικές. Κατά τη διάρκεια αυτής της κοσμογονίας, οι οργανώσεις έρχονταν και παρέρχονταν. Τα μέλη τους όμως και κυρίως οι κοινωνικές τάσεις που αυτά τα μέλη εξέφραζαν, ισχυροποιούνταν, θρέφονταν, κυριαρχούσαν.

Γιατί αυτό ήταν και ο φασισμός του μεσοπολέμου: όχι η τελευταία λέξη του ελληνικού φασισμού, αλλά απλά το κουκούλι του. Από την άλλη βέβαια, είναι γνωστό ότι αν έχει δει κανείς την πεταλούδα δίχως να γνωρίζει τα περί κουκουλιού, δεν γνωρίζει παρά ελάχιστα. Πράγμα που μπορεί να μας φέρει σε μια πρώτη εκτίμηση ετούτης της σειράς κειμένων.

iii. Τι διάολο κάνουμε ένα χρόνο τώρα; Για ένα χάρτη του ελληνικού φασισμού στον μεσοπόλεμο

Γνωρίζουμε ότι η εξιστόρηση που επιχειρήσαμε παραπάνω μπορεί να είναι μάλλον περίπλοκη για κάποιον που δεν είναι έστω και ελάχιστα εξοικειωμένος με το θέμα. Προσπαθήσαμε λοιπόν να βοηθήσουμε και φτιάξαμε ένα χάρτη με τις φασιστικές οργανώσεις του μεσοπολέμου και της κατοχής, τα σημαντικότερα μέλη τους και την ιστορία τους. Αυτός ο χάρτης δίνεται δώρο μαζί με το περιοδικό και ελπίζουμε να διαβάζεται. Θα πρέπει πάντως ο αναγνώστης που θα κάνει τον σχετικό κόπο να έχει υπ' όψη ορισμένα πράγματα:

Πρώτον λοιπόν, αυτός ο χάρτης δεν είναι η τελευταία μας λέξη για το ζήτημα: εκφράζει μόνο την τωρινή κατάσταση των γνώσεών μας, φτιάχτηκε πρώτα για τη δική μας χρήση, έπειτα μας άρεσε και είπαμε να τον δεί-

Τα τρία Έψιλον αναβίωσαν κατά τη διάρκεια της κατοχής με αρχηγό τον Ιωάννη Κοσμίδη, γιο του Γεώργιου και πάλι ποτέ συλληφθέντα για τα επεισόδια γύρω από τον εμπρησμό του Κάμπελ. Φαίνεται πως το σήμα το είχαν φυλαγμένο, αφού ακριβώς το ίδιο κοσμήει την προκήρυξη των δημοτικών εκλογών του '34.

Κράτος φίλε μου! Έργα συμμετέχοντων στο Πρώτο Συνέδριο Εθνικιστικών Οργανώσεων.

Αριστερά, πρωτοσέλιδο της εφημερίδας "Κράτος", συμφερόντων Θεόδωρου Σκυλακάκη με γραφιά τον Ευάγγελο Κυριάκη. "Επέλους επλήρωσαν! Οι μεγάλοι Εβραίοι Μπολσεβίκοι Αρχηγοί, ο Ρόζενφεντ (ή Κάμενεφ) και ο Αμφελμπάουμ (ή Ζνόνβιεφ επί το ρωσικόν). Του δευτέρου η ειδική μορφή και τα Εβραϊκά χαρακτηριστικά, μας εμφανίζουν την εσωτερικήν ψυχουσύνθεσιν του Ασιάτου, θρησκόληπτου και φανατικού προσκυνητή του Γκέττο... Ευφροκίθησαν από τον Στάλιν. 'Ητο καιρός!" Η εκτέλεση των Ζνόνβιεφ και Κάμενεφ έγινε στις 25/8/1936, αλλά η ημερομηνία του φύλλου πρέπει να είναι κάπου το Δεκέμβριο του '36. Όπως και να 'χει, καταλαβαίνει κανείς το κλίμα που επικρατούσε σε κλίμακα του ελληνικού κράτους σχετικά με το Εβραϊκό ζήτημα. Δεξιά, η μηνιαία επιθεώρηση "Το Νέον Κράτος" του μεταξικού καθεστώτος, επίσης με συμμετοχή Σκυλακάκη - Κυριάκη, τεύχος 9, 5/1938.

Η εφημερίδα "Νέα Ευρώπη" 19/4/1942 μας πληροφορεί ποιος είναι τελικά ο πραγματικός αρχηγός. Η εφημερίδα εκδιδόταν κατά τη διάρκεια της κατοχής από τον Ευάγγελο Κυριάκη

Η Σίτσα Καραϊσκάκη, εκτός όλων των άλλων, ήταν και από τους βασικούς μεταφραστές του εκδοτικού οίκου "Νέα Γενεά", που ξεκίνησε να λειτουργεί το 1933 και εκδόσεις του οποίου φαίνονται από κάτω. Ο διπλός Πέλεκος έγινε σύμβολο χαρακτηριστικό του καθεστώτος Μεταξά και ειδικά της ΕΟΝ.

Έχουμε και στους καλούς μας αναγνώστες (θέλαμε να βάλουμε και φωτό αλλά δεν χώραγαν άλλη φορά).

Δεύτερον, άγνωστα πρόσωπα, άγνωστες λέξεις και άγνωστα γεγονότα είναι λογικό να υπάρχουν, αφού ακόμη δεν έχουμε ασχοληθεί με τις αντίστοιχες περιόδους. Μπορούμε πάντως να κάνουμε κάποιες απαραίτητες διευκρινήσεις: “το τραίνο για τη Βιέννη” είναι η αμαξοστοιχία με τους Έλληνες συνεργάτες των Γερμανών που αναχώρησε από την Αθήνα λίγο πριν την αποχώρηση των Γερμανικών στρατευμάτων από τη χώρα. Η “εξόριστη κυβέρνηση Τσιρονίκου” είναι η κυβέρνηση που έφτιαξαν όλοι αυτοί στη Βιέννη, κατ’αντιστοιχίαν της προγενέστερης “εξόριστης κυβέρνησης του Καίρου” των αγγλόφιλων. Η υπόνοια περί πλουτισμού της Εθνικής Τραπεζας ακριβώς τη στιγμή (και ακριβώς γιατί) το Αθηναϊκό προλεταριάτο πέθαινε από την πείνα, όπως και η διοίκηση της τράπεζας στην περίοδο της κατοχής από σημαντικά στελέχη του μεσοπολεμικού φασισμού και του καθεστώτος Μεταξά, είναι μεν ιστορικά γεγονότα, αλλά δεν έχουμε ασχοληθεί μαζί τους. Να ξέρετε πάντως ότι θεωρούμε αυτούς τους εκατοντάδες χιλιάδες θανάτους από πείνα, μαζί με την εξόντωση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, την κορυφαία μέχρι στιγμής εκδήλωση του ελληνικού φασισμού. Να έχετε επίσης υπ’ όψη ότι η προσεκτική ανάγνωση του χάρτη κάνει αντιληπτές επιπλέον σχέσεις πέρα από εκείνες που σημειώνονται με βελάκια (τα παραλείψαμε γιατί μετ’άμπελε πολύ το πράμα).

Τρίτον και σημαντικότερο και για να έρθουμε και στα βελάκια, πρέπει να σας πούμε πως αυτός ο χάρτης, όπως και διάφορα που λέμε σε αυτή τη σειρά κειμένων, είναι πολιτικά ύπουλος. Γιατί τα μπλεγμένα του βελάκια συνδέουν θεσμούς και ιστορικές περιόδους που για την συντριπτική πλειονότητα των ιστορικών και των πολιτικών του τόπου, πολύ απλά δεν θα έπρεπε κατά κανέναν τρόπο να συνδέονται. Σαν να υπονοείται με αυτά τα βελάκια πως υπάρχει μια βασική συνέχεια του ελληνικού κράτους από τον μεσοπόλεμο στη μεταξική δικτατορία, από εκεί στην κατοχή, από εκεί στη μετεμφυλιακή περίοδο, στη Χούντα και πάει λέγοντας.

Η αλήθεια είναι πως την έχουμε αυτή τη γνώμη και αν δεν το προσέξατε την έχουμε ήδη εκφράσει, τόσο στα προηγούμενα κείμενα της σειράς, όσο και σε τούτο εδώ. Λίγες μόνο σειρές παραπάνω για παράδειγμα, όχι μόνο γράψαμε “πρωθυπουργός του ελληνικού κράτους το 1943 ήταν ο ίδιος άνθρωπος που το 1933 υποδεχόταν μετά βαιών και κλάδων τους εμπρηστές του Κάμπελ στην πρωτεύουσα”, αλλά το βάλαμε και με πλάγια. Μα υπήρχε ελληνικό κράτος στην κατοχή; Εμείς λέμε ότι υπήρχε μια χαρά, μόνο που για λίγο καιρό είχε υποστεί μια κάποια, όχι εντελώς κάθετη, διάσπαση. Νομίζουμε επίσης ότι ο χαρακτηρισμός διαφόρων από αυτές τις όψεις του κράτους ως “προδοτικές”, περιθωριακές, αδύναμες ή ακόμη και ηλίθιες, δεν προέρχεται από τα ιστορικά γεγονότα, αλλά από την μετέπειτα ιδεολογική επεξεργασία τους, η οποία είχε έναν στόχο που όλοι γνωρίζουμε: την εθνική συμφιλίωση.

Γι’ αυτό άλλωστε θεωρούμε πως το θέμα μας, η ιστορία δηλαδή του ελληνικού φασισμού και του ελληνικού παρακράτους, αποδεικνύεται εξαιρετικά γόνιμο. Γιατί η παρακολούθηση της ιστορίας του ελληνικού παρακράτους μπορεί να μας δείξει την ιστορική συνέχεια του ελληνικού κράτους και των μηχανισμών του δια μέσω ιστορικών περιόδων που οι κυρίαρχες (και πατριωτικές) απόψεις θεωρούν απαραίτητο να χωρίζονται από κάθετες τομές. Γιατί μέσα από το θέμα μας, ο ελληνικός φασισμός παρουσιάζεται, όχι ως περιθωριακά σύμβολα και ιδέες ευρωπαϊκής προέλευσης, αλλά ως κομβικό -και εγχώριας προέλευσης- γεγονός της ελληνικής ιστορίας, ως λυσσασμένη δολοφονική επίθεση εναντίον του προλεταριάτου η οποία έλαβε χώρα σε συγκεκριμένους χρόνους από συγκεκριμένα πρόσωπα, όχι μόνο ηγέτες της κορυφής, αλλά και καθημερινούς ανθρώπους της βάσης. Γιατί μπορεί ακόμη και να ανιχνεύσει κανείς τη σύνδεση αυτής της επίθεσης με τις βασικές προκειμένες της καπιταλιστικής συνθήκης. Γιατί μπορεί να καταδείξει κανείς την ιστορική συνέχεια αυτής της επίθεσης, ίσως μέχρι και σήμερα, δίχως τα ιδεολογικά λέπια της εθνικής συμφιλίωσης. Γιατί μπορεί τέλος αυτή η ιστορική συνειδητοποίηση να θρέψει στο επίπεδο των ιδεών έναν πραγματικό αντιεθνικισμό -στην περίπτωσή μας έναν γνήσιο και ιστορικά τεκμηριωμένο εργατικό ανθελληνισμό με κίνητρα όχι μόνο ηθικά, αλλά και υλικά.

Είναι για αυτούς τους λόγους που σε αυτή τη σειρά κειμένων μιλάμε -και θα συνεχίσουμε να μιλάμε- για επιτυχημένους φασίστες. Νομίζουμε πως ένα από τα θεμέλια της λήθης που ονομάζεται “εθνική συμφιλίωση” είναι η παραγραφή του ελληνικού φασισμού ως ξενόδουλου, ηλίθιου, παράλογου, γραφικού και εν πολλοίς ατυχούς και περιθωριακού φαινομένου. Αλλά δεν είναι αυτή η περίπτωσή μας. Οι Έλληνες φασίστες, από τον μεσοπόλεμο μέχρι τους δωσίλογους, από τα τάγματα ασφαλείας μέχρι τη χούντα, από τον Ι. Ράλλη μέχρι... βάλτε ό,τι θέλετε, δεν υπήρξαν ηλίθιοι, ούτε περιθωριακοί, ούτε “προδότες του έθνους”. Ήταν φονιάδες και καθάρματα δίχως αμφιβολία, αλλά επίσης ήταν άνθρωποι και κοινωνικοί σχηματισμοί των καιρών τους και του τόπου τους, οι κατάλληλοι στις κατάλληλες θέσεις για να επιτελέσουν το ταξικά και εθνικά απαραίτητο έργο τους.

Άρα; Άρα να σώσουμε τον Ράλλη και τον Φον Γιοσμά, τον μαυραγορίτη και τον δωσίλογο, το πρώην μέλος της ΕΟΝ και μετέπειτα μέλος της ναζιστικής ΕΣΠΟ, ακόμη και τον ταπεινό χωρικό των ταγμάτων ασφαλείας, να σώσουμε όλους αυτούς τους φονιάδες από την τεράστια συγκατάβαση των μεταγενέστερων, να τους ανακαλύψουμε ξανά ως κομμάτι της καπιταλιστικής ελληνικής κοινωνίας και των αντιθέσεών της, να τους αναδείξουμε ως λογικά, δολοφονικά, απολύτως εχθρικά και κατά καιρούς κυρίαρχα συμφέροντα και επιδιώξεις. Να μια δουλειά που δεν θα την κάνει κανείς πραγματικός πατριώτης για λογαριασμό μας. Να μια δουλειά για ανθέλληνες!

Ε, αυτά είναι περίπου όλα όσα καταλάβαμε φέτος.

Τρικλοποδιά στο θηρίο

Προφανώς κάποιοι σύντροφοι από τον 1431 AM της Θεσσαλονίκης θεωρούν πως η ιστορία και το ραδιόφωνο δεν είναι εχθρικά πράγματα (εμείς συμφωνούμε). Αυτοί οι σύντροφοι χρησιμοποιούν τα όσα γράφουμε σε κάποιες από τις ραδιοφωνικές τους εκπομπές. Και μετά βάζουν τις εκπομπές στο internet: <http://drupal.1431am.org/audio/o-chafies-os-kainotomia-11-04-10>. Να το ξέρετε σύντροφοι, με κάτι τέτοια παίρνουμε κουράγιο!

Σημειώσεις

1. Στο “Φως”, 22/6/1933 αναφέρονται 30 παραρτήματα της ΕΕΕ, κυρίως από τη Βόρεια Ελλάδα.
2. Μακεδονικά Νέα, 27/6/1933.
3. Επιστολή Αναστάσιου Νταλίπη προς Φίλιππο Δραγούμη, αναφέρεται στο Χονδροματίδης Ι., *Η Μαύρη Σκιά στην Ελλάδα: Εθνικοσοσιαλιστικές και Φασιστικές Οργανώσεις στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου και της Κατοχής*.
4. Μακεδονικά Νέα 10/4/1933.
5. “Φως”, 22/6/1933. Αν συγκρίνουμε με τα “Μακεδονικά Νέα” 27/6/1933, καταλαβαίνουμε πως αρχικά η οργάνωση φιλοδοξούσε να αναλάβει μόνη της το κόστος της εκδήλωσης, αλλά φαίνεται πως στην πορεία το μετάνιωσε.
6. Στο ίδιο. Για τον απόστρατο ταγματάρχη Αναστάσιο Νταλίπη, τη συμμετοχή του στο παρακράτος της Φλώρινας και την καταπίεση της εκεί Μακεδονικής μειονότητας, την κάθοδο της ΕΕΕ στη Φλώρινα, το παράρτημα της ΕΕΕ στη Φλώρινα κλπ έχουμε υπ’ όψη σύντομες αναφορές στο Κωστόπουλος Τάσος, *Ένα ρεπορτάζ του Ριζοσπάστη στις Σλαβόφωνες Περιοχές, Αρχαιοτάδιο #11*, Ιούνιος 2009, καθώς και το *Η Απαγορευμένη Γλώσσα* του ίδιου.
7. Οι περιγραφές σε όλες τις εφημερίδες της εποχής είναι εξαιρετικά λεπτομερείς και συγκλίνουν. Δες πχ Καθημερινή 26/6/1933.
8. Εμείς πάντως πρωτομάθαμε για τα “Τρία Ξψιλον” διαβάζοντας το κείμενο *Τα Δηλητηριώδη 3Ε του έθνους*, Ελευθεροτυπία 17/5/1998. Συγγραφέας ο “Ιός”.
9. Ο Χονδροματίδης (όπ. πριν) μας λέει ότι ο Θεόδωρος Υψηλάντης, απόγονος του γνωστού Υψηλάντη και πρώην σταυλάρχης των ανακτόρων, κατέληξε “αντιπρόσωπος γερμανικής εταιρείας” (δηλαδή μαυραγορίτης) στην κατοχή και πέθανε το 1943. Η χήρα του πήρε κρατική σύνταξη από την κατοχική κυβέρνηση, προνόμιο που διατηρήθηκε και από τη διάδοχη κατάσταση. Ο Νικλάμπας τα πήγε μάλλον χειρότερα: πέθανε από την πείνα το 1941.
10. Οι ιδιοκτήτες της Εστίας, αδελφοί Κύρου, όχι μόνο προτάθηκαν για υπουργικές θέσεις στην κυβέρνηση Μεταξά (και αρνήθηκαν), αλλά επί κατοχής υπήρξαν μέλη του “Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος της Ελλάδος” του Γιώργου Μερκούρη.
11. Αν το είχατε απορία, αυτός είναι και ο λόγος που ουδέποτε γίνεται αναφορά στην παιδική ηλικία της Αλίκης. Πάντως δεν γνωρίζουμε αν ο Βουγιουκλάκης προσχώρησε στην Τρίαινα.
12. Δες για παράδειγμα Σπύρος Λιναρδάτος, *4η Αυγούστου*, Θεμέλιο, 1988. Ο Σκυλακάκης τελικά πττίθηκε και ο Μεταξάς τον παραιτήσε από την κυβέρνηση. Το 1940 εκποτίστηκε ως ύποπτος συνεργασίας με τους Γερμανούς.
13. Είχαμε βάλει ένα κατά το δυνατόν πλήρες βιογραφικό του Φεσόπουλου στο *antifa: Πόλεμος ενάντια στο φόβο #15*, Φλεβάρης 2010.
14. Η στελέχωση του συνεδρίου και το απόσπασμα από την Εστία αναφέρονται στο Χονδροματίδης, όπ. πριν. Η δουλειά του Σκυλακάκη και η σχέση του με την εφημερίδα “Κράτος” αναφέρεται στο Βερέμης θάνατος, *Ο Μεταξάς και η Εποχή του*, Ευρασία, 2009.
15. “Κατά την διάρκεια της τελετής ελυποθύμψαν λόγω της υπερβολικής θερμότητας οι Άλκιμοι Παλαιολόγος, Μάνος και Χρηστίδης, οίτινες συνίλθαν αμέσως χάρις εις τας περιποιήσεις των παρακολουθούντων επιστημόνων του σταθμού πρώτων Βοηθειών. Επίσης ο άλκιμος Σταυριδής έπαθεν από ηλιασιν...”. Πλάκα δεν έχουν τα κείμενα πριν την εποχή της φωτογραφίας; [Εφημερίδα “Φως” 26/6/1933]
16. Λιναρδάτος, όπ. πριν, σελ. 69 - 71.
17. Η πιο γνωστή ατάκα του Μεταξά γράφτηκε το 1940. Μπορεί να βρεθεί σε οποιοδήποτε βιβλίο που ασχολείται μαζί του.